

5. Партолина, Н. Жители Глубокого вкладчину купили для музея уникальную открытку с видом города // Комсомольская правда в Беларуси / Н. Партолина. – 2015. – 17 янв. – С. 6.
6. Самбур, М. В. Открытка в контексте культуры: атрибуция, научное описание, экспонирование: дисс. ... канд. ист. наук: 24.00.03 / М. В. Самбур. – М., 2014. – 178 с.
7. Файнштейн, Э. Первые русские художественные открытки / Э. Файнштейн // Советский коллекционер. 1965. – Вып. 3. – С. 116–124.
8. Целеш, В. Гарады беларусі на старых паштоўках. – Мінск : Беларусь, 2014 – 335 с.
9. Чапкина, М. Я. Привет из столицы. Советская поздравительная открытка 1917–1991 / М. Я. Чапкина. – М., 2013.
10. Шульгин, П. М. Почтовые открытки 1941 – 1945 гг. как исторический источник / П.М. Шульгин // Исторический архив. – 2010. – № 2. – С. 58–73.
11. Национальный исторический музей Беларуси [Электрон. Ресурс] / Режим доступа: <http://www.histmuseum.by/collections>. – Дата доступа: 07.06.2015.

Преловська І.М.

МЕТОДИ І ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930) – УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1930–1939)

Українське історичне джерелознавство як наука склалося у другій половині ХІХ століття, коли було вироблено і теоретично обґрунтовано цілісну систему знань про історичне джерело, сформовано уявлення про періодизацію українського джерелознавства [4, с. 119–179; 10]. Виходячи формулювань визначень історичного джерелознавства слід сказати, що той комплекс документальних джерел, що утворився внаслідок діяльності УАПЦ впродовж 1920–1930-х рр. в Україні, нещодавно потрапив до уваги вітчизняних дослідників [4; 6; 9; 10; 14; 16].

Джерела УАПЦ утворилися і функціонували впродовж церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр., в роки діяльності цієї Церкви, а потім згортання її служіння внаслідок політичних репресій з боку радянської влади і припинення існування УАПЦ. Цим викликано необхідність поєднання дослідження джерел церковного походження та джерел, які складали комплекс таємних документів органів державної безпеки в УРСР.

Потреби суспільного розвитку спонукають до вивчення різних груп джерел та пошуку нових, що стимулює розвиток історичної науки, її теорії та методології. Тому з початком демократичних перетворень в СРСР і з проголошенням незалежності Української держави у 1991 р. відбулася зміна суспільних пріоритетів.

Після тривалого періоду панування усталених і жорстко обмежених компартійною ідеологією та режимом надзвичайної секретності історичних стереотипів на початку 1990-х рр. виникла проблема перегляду всіх напрямів історичних досліджень.

Під впливом суспільно-політичних змін в СРСР, появи закордонних видань, в т. ч. з середовища тієї Церкви, яка зберігала ідейну тяглість з УАПЦ формації 1921 р., відбувся перехід академічної науки в Україні на інші методологічні позиції, що зумовило появу нових напрямів у джерелознавстві.

У процесі архівних пошуків та досліджень поступово випрацьовано методику роботи з цим видом документальних джерел, опрацьовано архіви, визначено пріоритетні напрями подальших джерелознавчих досліджень.

Об'єктом джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930-х рр. є історичні джерела, які містять інформацію про події, пов'язані з існуванням цієї Церкви. Джерелознавство історії УАПЦ 1920–1930-х рр., його теоретичні і практичні завдання, є складовою частиною загального джерелознавства історії України, оскільки процеси в церковному середовищі невіддільні від загальноісторичних, політичного, соціального, культурного життя суспільства.

Джерела з історії УАПЦ 1920–1930-х рр. мають свою специфіку, зумовлену тим, що Православна Церква в Україні була примусово свключена до складу Російської Церкви у 1686–1917 рр. і тому можливе застосування загальних методик дослідження джерел з історії Православної Церкви ХХ століття, в т. ч. щодо утворення рухів за оновлення Церкви, та репресій проти церковних діячів.

Неодмінною складовою є національне спрямування цих процесів, що зумовило появу специфіки джерел. Проголошення українізації, як однієї з головних складових боротьби за національну Церкву, призвело до утворення масиву джерел, які потребують вивчення у системі українознавства. Процес згортання українізації та коренізації наприкінці 1920-х рр. в УСРР збігся з ліквідацією «петлюрівщини» в УАПЦ і процесом «СВУ».

При дослідженні джерел з історії УАПЦ 1920–1930-х рр. слід враховувати обставину перебування цієї Церкви в опозиції до Українського Екзархату Московського Патріархату та Обновленської Церкви в Україні, що зумовило появу полемічних джерел, як складової джерел з історії Православної Церкви ХХ століття, наклало свій відбиток на лексику, діловодні форми, спосіб тиражування масових документів.

Серед теоретичних завдань джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930-х рр. є розробка загальних теоретичних положень про джерела з історії УАПЦ 1920–1930-х рр., предмет та структуру джерелознавства, впорядкування понятійно-термінологічного апарату цього напряму досліджень з урахуванням загальних процесів українізації, впливів комуністичної та соціал-демократичної ідеологій, революційного піднесення широких мас народу, обставин марксистського експерименту в Україні та ін.

До практичних завдань джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930-х рр. слід віднести ті ж самі напрями дослідження, що й до джерелознавства історії України [4, с. 9]. Це стосується здійснення на державному рівні нової політики пошуку, збереження та використання джерел, здійснення масштабної акції повернення з інших країн матеріалів та документів. Необхідно створити загальноукраїнський комп'ютерний ресурс історичних пам'яток, де мала б бути подана систематизована інформація щодо джерел з історії Православної Церкви в Україні, в т.ч. УАПЦ [14].

Ідеологічні складові методології дослідження документальних джерел з історії УАПЦ. Багатолітня залежність українських земель від іноземних політичних і церковних центрів зумовила специфіку розвитку історико-церковного джерелознавства в Україні у ХХ столітті. Ця обставина спричинила відповідний розподіл на основні етапи утворення джерел і подальшого їх дослідження.

Очевидно, що до 1917 р. ніяких спеціальних джерелознавчих студій з історії Української Церкви не було, оскільки тогочасні провідні вчені історики і джерелознавці вивчали виключно українські церковні старожитності. Дореволюційна історіографія могла розвиватись виключно на засадах монархізму і російського Православ'я. Тому навіть дослідження з церковної історії України були можливі тільки в контексті історії Російської держави. Всі інші напрями кваліфікувались як політичний і церковний сепаратизм і визнавались небезпечними, а їх автори – неблагонадійними особами.

Ідеологічними засадами УАПЦ 1920–1930-х рр. були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви та прибічниками ідеї нерозривності стосунків з Московським Патріархатом. Ці положення згодом визнала засадничими і УАПЦ (Соборноправна), яка інституалізувалась у 1947 р. Дослідженням і публікацією джерел в США у 1950–1980-ті рр. опікувалось Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського, яке також стояло на засадах збереження і публікації всієї спадщини УАПЦ формації 1921 р. Ідеологічними засадами, на яких ґрунтувалися усі публікації джерел, здійснених Братством, були український націоналізм, абсолютна глорифікація УАПЦ та її діячів, антирадянська налаштованість.

Марксистсько-ленінська радянська методологія в принципі заперечувала необхідність джерелознавчого вивчення історії Церкви і УАПЦ зокрема. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про класову боротьбу та діалектичний метод було проголошено В. І. Леніним вищим науковим надбанням [11, с. 34]. На початку 1920-х рр. в оцінках і підходах до УАПЦ застосовувався організований масовий вплив атеїстичної пропаганди, який ґрунтувався на працях О. М. Ярославського (М. І. Губельмана), В. Д. Бонч-Бруєвича, А. В. Луначарського, І. І. Скворцова-Степанова та ін. Програмними були роботи В. І. Леніна, зокрема стаття «Про значення войовничого матеріалізму» з тезами про виховання трудящих в душі матеріалістичного світорозуміння.

Але весь ідеологічний арсенал у вигляді лекцій, відкритих диспутів, виступів пропагандистів, усіляких галасливих заходів на кшталт «комсомольського Різдва», антирелігійних збірників і періодичних видань («Безбожник», «Безбожник у станка», «Безвірник»), виступів по радіо, виявився безсилим переконати українського селянина не відвідувати богослужіння українською мовою і не ходити до церкви. До того ж сама по собі

богослужбова діяльність єпископів і духовенства УАПЦ не суперечила радянському законодавству і не могла бути прямою причиною для репресій і припинення їхньої діяльності.

З середини 1920-х рр. обрано інший шлях боротьби з УАПЦ, який дозволяв воювати з нею не ідеологічними методами, а політично-кримінальними, пере kwalіфікуючи богослужбову діяльність УАПЦ не тільки як «затемнення народних мас», але й як різновид антирадянської пропаганди, а церковних ієрархів, духовенство і активістів представляючи як ворогів радянської влади.

Ця тактика виявилась набагато результативнішою, оскільки дозволяла не просто проводити епізодичні арешти діячів УАПЦ, а розгорнути планомірне знищення прошарку суспільства під претекстом покарання за «петлюрівське минуле». Така форма боротьби чудово вписувалась у реалізацію теорії класової боротьби на практиці, даючи «аргументи» у «підтвердженні» її загострення. У практичній площині це викликало появу кримінальних справ, де і було застосовано такі формулювання як офіційні звинувачення.

У документах ДПУ УСРР діяльність УАПЦ було представлено як складову частину «українського сепаратизму», який кваліфіковано як вияв класової боротьби української буржуазії під націоналістичними прапорами [17, с. 254–267]. Для органів безпеки інтерес становили усі, хто були причетні до роботи в керівних органах УАПЦ (УПЦ). Методологічно цей аспект проблеми досліджено у джерелознавчій праці С. І. Білоконя [3].

В. М. Даниленко в передмові до видання щотижневих зведень секретного відділу ДПУ УСРР, зауважив: «Поділивши українську людність за класовими ознаками, співробітники секретних підрозділів ДПУ, згідно з компартійними вимогами, аналізували становище, настрої і потаємні плани робітників, інтелігенції, радянських службовців, сільського населення. У секретному відділі готувалась докладна інформація про агентурні розробки представників колишніх політичних партій, діячів науки, освіти, культури, духовенства, студентів» [8, с. 28].

«Процес СВУ» 1930 р. у сенсі методології дослідження радянського терору як засобу побудови нового суспільства ще довго буде залишатись в центрі уваги дослідників. Для розуміння причин організації цього процесу цікавою є праця прозаїка, вченого і розвідника В. Петрова-Домонтовича «Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору» [12]. Востаннє перший варіант цього передруку опубліковано з археографічною розвідкою В. Брюховецького [5].

У своїх міркуваннях про причини розгортання нищівного терору проти української інтелігенції В. Петров-Домонтович спирався книжку С. Мельгунова (Берлін, 1924 р.), де той цитував статтю О. Лациса, що мала настановчий характер і визначила основний зміст завдань та методів роботи ЧК [12, с. 80]. У цій інструкції було чітко визначено критерій відбору тих людей, які підлягають знищенню на підставі класового підходу, тобто масовому знищенню класових ворогів: це мали бути не «слова» і «діла», а «освіта» і «фах» [12, с. 80].

У методичному плані програмною для дослідження причин, політичних мотивів і організації процесу арештів церковних діячів в ході операцій органів безпеки впродовж 1937 р. є стаття О. Бажана, де на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки досліджено масштаб радянської репресивної політики щодо «церковників та сектантів» у часи «Великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР [2].

Автором запропоновано документально обґрунтовані хронологічні межі цих операцій: 1 серпня 1937 р. – листопад 1938 р., коли остаточно було зруйновано основні церковні структури в УРСР, досліджено процес «накладання» кількох операцій: «“Вилучення” священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувалося під час так званої польської операції НКВС за № 00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край “фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР”. На здійснення “польського” наказу відводилось 3 місяці – з 20 серпня до 20 листопада 1937 р. [2, с. 136]. У методичному плані це пояснює зацікавленість слідчих під час допитів діячів УПЦ їхніми зв'язками щодо польського питання.

Результатом виконання цих наказів стало утворення масиву архівно-кримінальних справ репресованих діячів у 1920–1930-ті рр. в Україні, серед яких можна виокремити 2 групи: 1) кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ (1921–1930) і 2) кримінальні справи репресованих в період існування УПЦ (1930–1939).

Збірник публікацій, присвячений науково-методичним аспектам дослідження архівно-кримінальних справ репресованих, оприлюднено спільними зусиллями Головного Архівного Управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, УДНДІАСД та ГДА СБ України [1]. У передмові зазначалось, що архівно-слідчі справи репресованих – унікальне, надзвичайно цінне історичне джерело, документальне свідчення епохи радянського, більшовицького тоталітаризму, негативні наслідки якого тривалий час доведеться долати українському суспільству.

Проблема використання у радянських джерелах терміну «фашизм» щодо УАПЦ вже почасти розглянута в попередніх публікаціях автора [13]. Термін «фашизм» у джерелах нецерковного походження супроводжував УАПЦ з початку її діяльності аж до появи звинувачення у приналежності до «організації фашистського типу» в архівно-кримінальних справах церковних діячів.

Таким чином, існує специфіка проблеми використання цього терміну стосовно православних церков в УСРР (УРСР) напередодні Другої світової війни. По закінченню війни і Нюрнберзького трибуналу 1945–1946 рр. значення терміну «фашизм» дещо змінилося, особливо його смислове навантаження в радянських джерелах.

Таким чином, методи, методики і принципи наукового дослідження джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930-х рр. є загальноприйнятими для цього періоду утворення та існування джерел з урахуванням специфіки обставин заснування цієї Церкви та її подальшого існування в підрадянській Україні.

Джерелознавче дослідження підтвердило, що з початку автокефального руху 1917–1921 рр. ідеологічними засадами УАПЦ 1920–1930-х рр. були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви.

Натомість ідеологічні засади радянської держави, ґрунтовані на марксистсько-ленінських ідеях і творах, спричинили фатальні наслідки для існування УАПЦ відразу з кількох причин. Органи влади дійсно втілювали марксистські принципи побудови комуністичного суспільства на практиці. Це призвело до знищення церковного життя в УСРР, але стосовно УАПЦ цей процес мав певні особливості, зокрема використання цієї Церкви для розколу Російської Церкви в Україні, а також певний час дозволяючи її діяльність в контексті процесів українізації та коренізації.

Джерелознавче дослідження виявило особливості судово-слідчих документів репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Попри використання загальних принципів і документальних форм, характерних для ведення справ в органах держбезпеки 1920–1930-х рр., архівно-кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ мають свої особливості. У 1920-ті рр. звинувачення стосувались змісту проповідей і виступів на церковних зібраннях. У випадку недостатньої доказової бази для передачі в суд чекісти спрямовували такі справи до органів влади СРСР у Москві для остаточного вирішення терміну і виду покарання.

Ключовим моментом у справі організації подальших масових репресій проти УАПЦ (УПЦ) був процес «СВУ», а також низка наказів партійних очільників та наркомів НКВС СРСР та УСРР у подальші роки щодо викорінення «антирадянських елементів» з усіх сфер життя, навіть якщо вони зрелися релігійної і церковної діяльності. Найбільша кількість утворення такого виду джерел, як архівно-кримінальні справи, припадає на 1937–1938 рр. Після цього їх провадження практично припиняється і поповнення відбувається тільки за рахунок листування з питань надання інформації родичам у контексті кількох хвиль реабілітацій.

1. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) [та ін.]. – Київ, 1998. – 161 с.

2. Бажан, О. Г. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. / О. Г. Бажан // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2010. – № X–XI. – С. 135–154.

3. Білокінь, С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – Київ, 1999. – 448 с.

4. Богдашина, О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навчально-методичний посібник. – 3-е вид., доп. та переробл. / Олена Богдашина. – Харків : «Видавництво Сага», 2008. – 214 с.

5. Брюховецький, В. Рукописи таки не горять, але ховають загадки / В. Брюховецький // Слово і Час. – 2010, жовтень. – № 10 (598). – С. 77–79.

6. Варшавчик, М. Джерелознавство історичне / М. Варшавчик // Українська архівна енциклопедія. Д–М. Робочий зошит. – С. 106–107.

7. Галузевий Державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори упоряд. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків : «Права людини», 2009. – 136 с.

8. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В. М. Даниленко. – Київ : Темпора, 2012. – 756 с.
9. Калакура, Я. С. Джерелознавство / Я. С. Калакура // Українська архівна енциклопедія. Д-М. Робочий зошит. – Київ : Держкомархів України, 2006. – С. 105–106.
10. Ковальчук, О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму: [Монографія] / О. О. Ковальчук. – Київ, 2011. – 324 с.
11. Мельник, Л. Г. Предмет і методологія історичної науки / Л. Г. Мельник. – Київ: Вища школа, 1977. – 134 с.
12. Петров, В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору / В. П. Петров // Слово і Час. – 2010, жовтень. – № 10 (598). – С. 79–99.
13. Преловська, І. Проблема використання у архівно-кримінальних справах терміну «фашизм» щодо Української автокефальної православної церкви (1921–1939) у міжвоєнний період / І. Преловська // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали Дев'ятої Міжнар. наук. конф. 25–27 травня 2011 р. – Київ : НКІПКЗ, 2011. – С. 158–160.
14. Преловська, І. Деякі проблеми джерелознавства історії Української автокефальної православної церкви (1921–1938) / І. Преловська // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). М-ли X Міжнар. наук. конф. (30 травня – 1 червня 2012 р.). – Київ, 2012. – С. 140–144.
15. Преловська, І. М. Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1939) / І. Преловська // Український Археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 18. Український Археографічний Збірник. Том 21. – Київ : Український письменник, 2013. – С. 63–100.
16. Ульяновський, В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник : у 3 кн. Кн. 2. Середина XV – кінець XVI століття / В. І. Ульяновський. – Київ : Либідь, 1994. – 254 с.
17. Шаповал, Ю. І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. І. Шаповал, В. І. Пристайко, В. А. Золотарьов. – Київ : Абрис, 1997. – 608 с.

Кузнецова Т.И.

ИНФОРМАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (НА ПРИМЕРЕ ВЕРБАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ)

Понимание того, что есть исторический источник и его информативный потенциал, напрямую связано с представлением о предмете исторической науки. Таковым является человек во времени и пространстве или человеческая деятельность [1, с. 8] или социальная реальность, точнее социально-природная (для архаических обществ – природно-социальная), которая создается разнообразным по характеру и уровням общением людей и включает в себя не только физические действия человека в различных сферах его жизни и деятельности, но и его эмоционально-ментальный мир, в том числе – мир воображаемого [см. 3, с. 7; 5, с. 22]. Такое понимание предмета исторической науки побуждает акцентировать роль текста, который, с нашей точки зрения, есть любого характера внешнее выражение человека, в силу этого являющееся актом и результатом коммуникации. Поэтому текст можно определить как узел разнохарактерных и разноуровневых социальных связей, распутывая который историк обретает возможность увидеть через фрагмент целое, осмыслить его, понять, реконструировать. Ядро текста – это воплощенная в нем, в его структурных компонентах определенная картина мира, которая превращает текст из творения в творца и сказывается на его социальном созидательно-разрушительном потенциале. Таким образом, текст является составной частью социальной реальности, и сама реальность предстает как сложная система разного рода текстов, на исследовании, анализе которых концентрируется работа историков. При этом крайне важно осознать, что содержание информации текста не тождественно реальности и содержательной является форма текста. Те тексты, кои попадают в поле зрения представителей этой отрасли науки, становятся историческими источниками. Отсюда очевидно, что потенциальный их круг почти бесконечен, ибо ограничивается лишь возможностями внешнего выражения человека и сохранностью, доступностью возникающих в процессе человеческой коммуникации текстов.

Информация же, извлекаемая из исторических источников, зависит как от понимания историком предмета своей науки и соответственно поставленной им для решения проблемы, так и от жанра отобранных для анализа текстов, от аналитических навыков исследователя, равно как и от представлений его об информативном потенциале источников. Его характеристика может быть двоякой, опирающейся на два критерия. Первый из них – это способ подачи информации, согласно которому источниковая информация является прямой, намеренной и косвенной, ненамеренной; и второй – содержание, обнаруживаемое в трех взаимопроницаемых сферах – жизненных реалий, представлений о разнообразных явлениях мира и человеке (причем представления могут быть формируемыми и наличными, осознанными и бессознательными) и способа мировосприятия/мышления. Дабы в полной мере раскрыть информативный потенциал различного рода источников, необходим анализ разного уровня структурных элементов любого